

Науково-дослідна робота з проблем української філології і лінгводидактики (Матеріали III студентсько-викладацького науково-методичного семінару, 20 травня 2011 р.). — Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2011. — 111 с.

Левківська О.А.,
асистент кафедри філології і лінгводидактики
навчально-наукового інституту педагогіки

Систематизація знань студентів з лексикології, фразеології та лексикографії у процесі вивчення лексичного аналізу слова

Програма з сучасної української мови з практикумом для навчання студентів I курсу за напрямом "Початкова освіта" передбачає засвоєння достатньо широкого кола питань з лексикології. Предмет уваги цього розділу мовознавства – словниковий склад мови, що являє собою не просто механічне поєднання слів, а є складною системою, частини якої взаємопов'язані й підпорядковані внутрішнім їй законам [6: 6].

Групування слів у цій системі відбувається за різними ознаками: за їх семантикою, походженням, стилістичним забарвленням, сферою застосування, активністю вживання, можливістю вступати в синонімічні, омонімічні, паронімічні відношення, брати участь у створенні фразеологізмів тощо.

Щоб швидко й точно знайти потрібне слово у відповідній мовленнєвій ситуації, потрібно насамперед розуміти системні зв'язки лексики, які значно полегшують його пошук, тому що визначена номінативна одиниця знаходиться в межах невеликої частини словникового складу – певної лексико-семантичної групи чи синонімічного ряду.

Лексичний аналіз дає можливість всебічно й повно охарактеризувати слово як одиницю лексико-семантичного рівня, тобто показати всі його ознаки через з'ясування системних семантичних і стилістичних зв'язків. Виконуючи лінгвістичний розбір такого типу, студенти впорядковують свої теоретичні знання, вчаться застосовувати їх на практиці.

Навчальні посібники з вищезазначеного курсу, за невеликим винятком [7: 294-295; 1: 4-5], не подають схеми й зразки лексичного аналізу, однак і в них цей тип розбору слова представлений поверхово. Запропоновані схема й зразок вказаного аналізу найбільше відповідають програмі з сучасної української мови з практикумом для навчання студентів I курсу за напрямом "Початкова освіта".

Схема лексичного аналізу слова

1. Записати слово в початковій формі.
2. Визначити повнозначне слово чи неповнозначне.
3. З'ясувати лексичне значення слова у контексті.
4. Визначити, однозначне чи багатозначне слово. Якщо багатозначне, показати різні його значення (три приклади), навести речення з ними.

5. Вказати тип лексичного значення слова: вільне (незв'язане) чи зв'язане. Якщо зв'язане, визначити його різновид: фразеологічно зв'язане чи синтаксично зумовлене.

6. З'ясувати, у прямому чи переносному значенні вжите слово. Якщо у переносному, визначити тип перенесення: метафора, метонімія чи синекдоха.

7. Вказати, чи можна підібрати до слова омоніми. Якщо так, розкрити їх лексичне значення, навести з ними речення, визначити тип: лексичні [повні і часткові (неповні)] омоніми, омоформи, омографи, омофони, міжмовні омоніми.

8. З'ясувати, чи має слово пароніми. Якщо має, розкрити їх лексичне значення, навести з ними речення, вказати тип: синонімічні, антонімічні, семантично чи тематично близькі.

9. Визначити, чи вступає слово в синонімічні відношення. Вказати доміную і тип синонімів: контекстуальні чи лексичні (абсолютні, семантичні (ідеографічні), стилістичні, семантико-стилістичні).

10. Підібрати, якщо це можливо, антоніми до слова, з'ясувати їх тип: загальномовні чи контекстуальні, однокореневі чи різнокореневі.

11. З'ясувати походження слова. Належить до корінної (незапозиченої) лексики чи запозиченої (іншомовної). Якщо до корінної, вказати, до якої групи лексики відноситься: індоєвропейської, спільнослов'янської, східнослов'янської (давньоруської), власне української. Якщо слово іншомовне, визначити, з якої мови засвоєне, вказати його особливості.

12. Визначити, до активного чи пасивного складу лексики належить слово. Якщо до пасивного, вказати, застаріле воно чи неологізм. З'ясувати тип застарілого слова: архаїзм чи історизм. Вказати тип неологізму: загальномовний чи індивідуально-авторський (оказіоналізм).

13. Виявити стилістичні зв'язки слова: міжстильове (стилістично нейтральне) чи стилістично забарвлене. Якщо стилістично забарвлене, до якої лексики належить: книжної (науково-термінологічної, суспільно-політичної, виробничо-пофесійної, офіційно-ділової), розмовної, просторічної, експресивно забарвленої.

14. З'ясувати сферу використання слова: загальноновживане чи обмежене у вживанні (діалектизм, професіоналізм, жаргонізм, арготизм).

15. Вказати, чи входить слово до складу фразеологізмів. Навести, якщо це можливо, по одному прикладу різних за класифікаційними ознаками стійких зворотів: фразеологічного зрощення, фразеологічної єдності, фразеологічного сполучення, фразеологічного виразу: прислів'я, приказки, крилатого вислову. Розкрити їх значення, вжити у контексті.

Зразок лексичного аналізу слова

До тебе, Україно, наша бездольная мати, струна моя перша озветься.

Леся Українка

1. Початкова форма слова – мати.

2. Слово повнозначне, іменник. Називає особу за родинними стосунками.
3. У контексті має таке лексичне значення: що-небудь дуже близьке і рідне.
4. Слово багатозначне. Має ще такі значення:
 - а) жінка стосовно дитини, яку вона народила (У кожної людини мати, як і Батьківщина, одна);
 - б) самиця стосовно своїх малят (Перепелиця-мати відводила лисицю від своїх дітей) [5: 647].
5. У слова вільне лексичне значення.
6. Вжите в переносному значенні, тип перенесення – метафора.
7. У слова є омонім. Мати: уживається на означення того, що комусь належить що-небудь, є його власністю (Краще мати, як позичати) [5: 647]. Тип омонімів – омоформи.
8. Пароніми відсутні.
9. Синоніми: мати, мама, мамуся, матуся, матір, мамка, матінка, матірка, ненька, породжениця, паніматка. Домінанта – мати, тип синонімів – стилістичні (різні за стилем уживання) [4: 814].
10. Слово не має антонімів.
11. За походженням – корінне (незапозичене), належить до індоєвропейської групи лексики.
12. Входить до активного складу лексики.
13. У наведеному контексті слово стилістично забарвлене, належить до експресивно забарвленої лексики.
14. Загальновживане.
15. Слово входить до складу фразеологізмів.

Божа мати – Богородиця, мати Христа (Божа мати вважається захисницею українського козацтва); фразеологічне сполучення.

Всмоктувати з молоком матері – звикати до чогось, засвоювати щось з дитинства (Рідну мову ми всмоктуємо з молоком матері); фразеологічна єдність.

Матері (чий) трясця – лайливе, уживається для вираження незадоволення, обурення (Трясця їх матері, так їм і треба!); фразеологічне зрощення.

У дитини заболить пальчик, а у матері серце – про материнську любов (Не засмучуйте неньку необережними словами, бо у дитини заболить пальчик, а у матері серце); фразеологічний вираз (приказка) [5: 647].

Лексичний аналіз слова також дає можливість систематизувати знання з фразеології: вміння підібрати стійкі звороти з лексемою, з'ясувати їх значення, вказати семантичний тип.

Визначення лексичних значень та їх відтінків, виявлення різних зв'язків слова, його етимології часто пов'язане з певними труднощами, тому в процесі розбору потрібно користуватися різними лінгвістичними словниками. Робота з ними активізує, поглиблює і впорядковує знання студентів з лексикографії.

Климова К.Я. визначає такі критерії сформованості лексичної та фразеологічної складової мовнокомунікативної професійної компетенції

майбутніх вчителів: "Багатство активного словника студента, знання лексичних явищ української мови: синонімії, антонімії, омонімії; вміння будувати синонімічні ряди, антонімічні пари. Уміння розрізняти прямі і переносні значення слів. Знання про склад лексики української мови за її походженням, про активну і пасивну лексику, вміння пояснити значення слів за допомогою контексту. Знання фразеологізмів, вміння добирати до них слова-відповідники" [2: 149].

Програма для учнів початкових класів передбачає відповідний зміст навчального матеріалу у розділі "Слово. Значення слова" [3: 50-51], який вимагає від студентів високого рівня знань з лексикології, фразеології та лексикографії.

Лексичний аналіз формує у майбутніх вчителів систематизовані вміння й навички характеристики слова, необхідні для наступної роботи в школі.

Список використаних джерел та літератури

1. Богдан М.М., Власенко В.В., Конторчук Г.К. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналізи: Навчально-методичний посібник. – Житомир: Поліграфічний центр ЖДПУ, 2001. – 135 с.
2. Климова К.Я. Теорія і практика формування мовнокомунікативної професійної компетенції студентів нефілологічних спеціальностей педагогічних університетів: Монографія. – Житомир: ПП "Рута", 2010. – 560 с.
3. Програми для середньої загальноосвітньої школи: 1-4 класи. – К.: Початкова школа. – 2007. – 432 с.
4. Словник синонімів української мови: В 2 т. / А.А. Бурячок та ін. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 1040 с.
5. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т.4. – 840 с.
6. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 440 с.
7. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова: Модульний курс: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 2007. – 823 с.